

В.І. МЕЛЬНИК, І.К. КУДРЕНКО

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

ДО 200-РІЧЧЯ ВИДАТНОГО БОТАНІКА Е.-Р. ТРАУТФЕТТЕРА

Висвітлено становлення Е.-Р. Траутфеттера як вченого-ботаніка, показано його вклад у розвиток систематики та інших галузей ботаніки. Особливу увагу приділено ролі вченого у створенні ботанічного саду при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Ернст-Рудольф Траутфеттер народився у 1809 р. у Мітаві (нині м. Єлгава в Латвії). В цьому місті пройшло його дитинство, тут він закінчив гімназію. У 1825 р. Ернст-Рудольф іде в Дерпт (нині Тарту, Естонія), де вступає до місцевого університету на медичний факультет. Зрозумівши згодом, що медицина — це не його покликання, він переходить на фізико-математичний факультет, до якого в той час входили природничі науки, і зосереджується на вивченні ботаніки.

Як згадує В.І. Вернадський [6], "это было время огромного влияния в правительственных кругах немецких групп русского общества; можно сказать, что они в это время держали в значительной мере в своих руках правительственную власть. Как раз в это же время университет в Дерпте получил широкое развитие и находился в теснейшей связи с немецкими университетами германских государств; он связывал все немецкое общество в единое культурное целое и давал почву для создания в нем научной деятельности и научных

Ернст-Рудольф Траутфеттер

специалистов. В общем, это немецкое общество было сплоченным, и сплоченность эта чрезвычайно усиливалась университетской жизнью".

На той час ботаніку в Дерптському університеті викладав К.Ф. Ледебур, який був видатним ботаніком, автором знаменитої "Алтайської флори". У 1829 р. Траутфеттера було нагороджено золотою медаллю за особливі успіхи у вивченні ботаніки. З цього часу ботаніка становитиме основний сенс життя Траутфеттера.

Після закінчення університету із золотою медаллю Траутфеттер викладає ботаніку в сільськогосподарському інституті.

Захист дисертації та надзвичайне захоплення молодого вченого рослинами не залишилися непоміченими, і вже у 1833 р. Траутфеттер отримав посаду помічника директора Ботанічного саду Дерптського університету, а в 1834 р. — доцента у Дерптському університеті.

Визнанням авторитету Е.-Р. Траутфеттера серед ботаніків стало його призначення у 1835 р. помічником директора Санкт-Петербурзького ботанічного саду. Він бере

активну участь в обробці матеріалів, зібраних під час ботанічних експедицій по Росії і 1837 р. публікує німецькою мовою працю з історії ботаніки в Росії.

У першій половині ХІХ ст. промисловість на півдні Росії почала розвиватися швидкими темпами. У Києві розпочинається піднесення економічного, культурного та наукового життя.

В.І. Вернадський відмічав, що створення в Росії вищих навчальних закладів, "точно так же как создание независимых от них и от Академии наук научных обществ резко меняло положение Академии наук в нашей стране, так как создавались новые, независимые от нее центры научной работы... они неизбежно должны были явиться более национальными..." [6].

Стає очевидною необхідність створення та відкриття університету. Організатором і першим ректором Київського університету Св. Володимира, офіційно відкритого 15 липня 1834 р., став Михайло Олександрович Максимович [4]. Спочатку університет розміщувався у будинку генерала Бегичева (нині вулиця Інститутська) і мав два відділення — історико-філологічне та фізико-математичне і 13 кафедр. 28 серпня 1834 р. були прочитані перші лекції в Київському університеті.

Про престиж Київського університету свідчила велика кількість заяв на ім'я попечителя Київського навчального округу з проханням щодо переведення викладачів та студентів до Києва з інших освітянських закладів [14].

За проектом видатного архітектора того часу Савелія-Йосифа-Антонія Беретті (в Україні його називають Вікентієм Івановичем) у 1837 р. розпочалось зведення будівлі університету по вулиці Великій Володимирській. Закінчував будівництво вже його син — Олександр Беретті. Університет було названо на честь Святого Володимира [7].

Михайло Олександрович Максимович був висококваліфікованим ботаніком, тому, добре розуміючи важливість досліджень

Траутфеттера і з огляду на його авторитет у наукових колах, Максимович запрошує його на роботу до Імператорського університету імені Св. Володимира для підготовки наукових кадрів.

З 1838 р., вивчивши російську мову, Ернст-Рудольф у Київському університеті виконує обов'язки ординарного професора ботаніки, а з 1839 р. — ординарного професора на кафедрі ботаніки. Того ж року йому було присуджено ступінь доктора природничих наук [3]. Він також завідував агрономічним кабінетом, кабінетом механічної школи (1839–1843) та мінералогічним кабінетом (1842–1846) [9].

М.О. Максимович добре розумів необхідність створення Ботанічного саду поруч з університетом і порушував це питання ще в період підготовки до відкриття Університету. 8 серпня 1833 р. було прийнято офіційне рішення "...на перевозку ботанического сада бывшего Волынского лицея из Кременца в Киев". Проте закладання саду розпочалося лише через шість років.

У 1838 р. почали надходити рослини з Кременця. Їх не було куди розміщувати, тому В. Бессер та Е.-Р. Траутфеттер були змушені діяти таким чином: "...по представлению оных растений и деревьев в Киев до устройства здесь университетского ботанического сада помещено оные временно в ведении Киевского казенного сада" [13].

Лише 5 травня (за старим стилем) 1839 р. попечитель Київського навчального округу дозволив "учредить" у Києві тимчасовий ботанічний сад.

10 травня 1839 р. професор Е.-Р. Траутфеттер погодив з ректором університету К.А. Неволіним кошторис на утримання саду в розмірі 2153 крб. на рік. Саме 10 травня (за старим стилем) вважається датою створення тимчасового ботанічного саду. Першим директором цього саду був В.Г. Бессер. Після його смерті Е.-Р. Траутфеттер на основі переданих йому записів Бессера опублікував працю про історію Кременецького ботанічного саду.

Авторитет Траутфеттера як ботаніка допоміг на початку 1839 р. отримати майже з усіх ботанічних садів Європи насіння багатьох рослин. 12 травня того ж року професором Е.-Р. Траутфеттером і садівником Гохгутом воно було висіяно в тимчасовому ботанічному саду, а вже у 1841 р. кілька сот видів рослин було включено до списку насіння, яке пропонувалось для обміну з іншими ботанічними установами.

Біля університету, на Тарасівській вулиці, у міщанки Попової за 70 крб. асигнаціями було орендовано город, а у міщанина Постолапенка за 200 крб. асигнаціями — будинок. З цього і почалося створення тимчасового ботанічного саду.

Архітектор Беретті розробив також проєкт ботанічного саду, для якого обрав місце перед ще не побудованим корпусом університету, і навіть склав кошторис робіт.

Оглянувши запропоноване архітектором Беретті місце, ректор університету М.О. Максимович і викладач А.Л. Андржейовський писали в Раду університету: "...место сие безводно, находится на полуденном жару солнца, выставлено на острые восточные ветры, но если бы было дозволено употребить большую сумму денег, то из сего места можно было бы сделать хороший сад". Мабуть, "употребить большую сумму денег" на той час не вдалося можливим.

Питання з територією для ботанічного саду вирішилося, коли в 1837 р. розпочалося будівництво корпусу університету на Володимирській вулиці, і на пустир, що прилягав з тильного боку до корпусу, не виявилось впливових претендентів.

Починаючи з 1839 р. проведено роботи з впорядкування цього пустиря під постійний ботанічний сад. Для цього було залучено кріпаків з Київської губернії. Більшість із них, пройшовши школу Траутфеттера та його садівника Гохгута, стали настільки обізнаними у садівництві, що змогли створити сади у маєтках своїх господарів [5].

У жовтні 1841р. розпочалися перші роботи зі створення постійного Ботанічного саду. Безпосередню участь у закладанні саду взяли архітектор Беретті і професори-ботаніки університету В. Бессер та Е.-Р. Траутфеттер.

Траутфеттер на той час захопився створенням колекцій і віддавав усі свої сили і енергію втіленню цього проєкту. Велика робота проведена ним з вивчення флори і збору гербарію. Для цього Траутфеттер організував ботанічні експедиції. Так, у 1853 р. він досліджував флору Київської, Подільської та Херсонської губерній, в 1856 р. — флору Поділля та Бессарабії [8]. В. Бессером і Е.-Р. Траутфеттером започатковано найбільший гербарій України, який зберігається нині в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Різними шляхами потрапляли гербарні зразки до університету Святого Володимира. У фондах Центрального державного історичного архіву м. Києва збереглися документи про передачу гербарію рослин флори Росії та Швейцарських Альп ординарного професора Андржейовського до університету.

Для визначення рослин гербарій віддали професорам Черняєву і В. Бессеру. Професор Траутфеттер писав, що гербарій складається з: 1) дикорослих рослин, зібраних у Зауральських, Західних, Південних країнах Російської держави; 2) садових рослин, зібраних у Кременецькому ботанічному саду. До цих рослин приєднана невелика кількість дикорослих рослин з інших країн (з Австрії та Швейцарії). За півроку було визначено 10 000 видів і 30 000 екземплярів рослин [15].

У 1841 р. Траутфеттер займає посаду декана фізико-математичного факультету, з 1842 по 1845 р. читає лекції з мінералогії та геології. З 1843 по 1847 р. він є віце-головою комісії, створеної для опису губерній Київського навчального округу. У 1847 р., по обранні ради університету ім. Святого Володимира був ректором у 1847–1859 р. [3]. Увесь цей час він продовжує опікувати-

ся ботанічним садом. У 1849 р. імператор Микола I, відвідавши сад, був вражений багатством його колекцій та надзвичайною красою рослин у поєднанні з ландшафтом. На знак подяки імператор подарував Траутфеттеру перстень.

Траутфеттер був людиною з широким колом інтересів та дивовижної працездатності. Він почав розробляти основи фізіології рослин, зокрема досліджував питання росту та розвитку рослин. Щоденно по 8–10 год він читав студентам Київського університету лекції з таких дисциплін, як загальна ботаніка, ботанічна термінологія, геологія, мінералогія, кристалографія. Проте найулюбленішою його наукою залишалась ботаніка. Маючи на той час звання таємного радника, він із задоволенням проводив практичні заняття зі студентами і особисто саджав рослини. Слід зазначити, що Траутфеттер добре знав екологічні вигоди різних видів.

Траутфеттер сприяв розвитку садівництва в Києві і в Південно-західному краю, яке на той час перебувало в Києві і його околицях в "незавидном положенні", про що він писав 26 жовтня 1858 р. опікунові Київського навчального округу М.І. Пирогову: "Всі витвори саду, як рослини, так і насіння і інші твори, що опинилися в саду в зайвій кількості, роздавати бажаним безплатно".

Траутфеттер планував вирощувати в ботанічному саду просто неба деякі господарсько-цінні рослини, які в місцевих садах були рідкісними: "лучших сортов виноград, абрикосы, персики". У 1845 р. Траутфеттер почав розводити в ботанічному саду виноград за всіма правилами садівництва і вже у 1852 р. отримав задовільні результати. На думку Траутфеттера, ботанічний сад також мав займатися акліматизацією таких рослин, "поширення яких може принести велику користь тутешньому краю".

Восени 1852 р., будучи ректором університету, Е.-Р. Траутфеттер передав керівництво садом випускнику Київського університету (першого випуску) професору

Опанасу Семеновичу Роговичу, який з 1847 р. завідував кафедрою ботаніки [9].

В акті передачі було зазначено, що в саду є 419 видів дерев і кущів, представлених 26 416 особинами, 1725 видів оранжерейних рослин, 2685 видів однорічних, дворічних і багаторічних трав. Отже, через 13 років після заснування ботанічний сад Київського університету за кількістю зібраних у ньому деревних і трав'янистих рослин посів одне з перших місць серед ботанічних садів Російської імперії.

У 1850 р. професор Траутфеттер зробив першу спробу ботаніко-географічного розподілу Східної Європи ("Die Pflanzengeographischen Verhältnisse des Europ. Russlands"). За особливостями рослин він розподілив її на чотири області: 1) північну Росію, або область тундри; 2) західну — область європейської ялини; 3) східну — область сибірських хвойних порід і 4) південну — область листяних деревних порід. Області своєю чергою були поділені на округи, наприклад, округ лучних трав і степів, тощо [15, 16]. Ця праця є однією з перших у галузі фітогеографії.

У 1859 р. Траутфеттеру виповнилося 50 років. Він був ректором, деканом, опублікував понад 80 наукових праць, був обраний членом 8 наукових товариств як у Росії, так і за кордоном. 6 травня цього року "по вислузі 25 років" Траутфеттер був відправлений у відставку, а 18 листопада 1859 р. Рада університету обрала його своїм почесним членом [14].

У 1860 р. Траутфеттер став директором Горигорецького землеробського інституту в Білорусі. Керуючи навчальною роботою інституту, він продовжував свої наукові дослідження, займався інтродукцією рослин, поповнював колекцію інститутського дендрарію, яка у 1863 р. нараховувала 900 видів [9]. Того ж року інститут переводять до Санкт-Петербурга. У 1864 р. Траутфеттера призначають завідувачем Імператорського Санкт-Петербурзького ботанічного саду, а у 1866 р. — директором цього саду.

Наукова етика і повага до колег були характерною рисою Траутфеттера. Він присвячує статті Ф.Б. Фішеру. У цьому відчувається повага до авторитету колишнього директора. Під час його директорства було засновано науковий журнал "Труды Императорского Ботанического сада (Acta Horti Petropolitani)". Відомості щодо створення Санкт-Петербурзького ботанічного саду та його колекцій містяться в написаній Траутфеттером книзі "Краткий очерк истории Императорского Санкт-Петербургского сада" (1871). За багатством колекцій Санкт-Петербурзький сад посідав друге місце в світі після Королівського ботанічного саду в К'ю (Велика Британія). Так, на початку 70-років століття, колекція живих рослин нараховувала 21 000 видів, а наукова бібліотека — 15 000 томів і була найкращою в світі серед спеціалізованих ботанічних бібліотек. Пізніше Імператорський Санкт-Петербурзький ботанічний сад було визнано одним з кращих в Європі [8].

Посаду директора ботанічного саду Траутфеттер обіймав до 1875 р., коли, зважаючи на слабке здоров'я, його було відправлено у відставку. Імператорська академія наук, членом-кореспондентом якої Траутфеттера було обрано ще в 1837 р., присудила йому в 1885 р. Почесну золоту медаль Бера за дослідження російської флори, а Імператорський Санкт-Петербурзький ботанічний сад зробив його в 1875 р. своїм почесним членом. Вийшовши у відставку, Траутфеттер оселився біля ботанічного саду на Аптекарьському острові і продовжив наукову діяльність [1, 2].

Майже всі праці Траутфеттера присвячені флорі Російської імперії. Серед них є монографії по окремих групах рослин російської флори, наприклад, родам *Salix* та *Samolus*. В інших працях наведено результати обробки колекцій російських мандрівників Міddenдорфа, Шренка, Радде, Беккера, Чекановського та інших. На той час Траутфеттер був кращим знавцем російської флори. Його гербарій зберігається

нині в Ботанічному саду БІН РАН. За життя він передав гербарні колекції багатьом навчальним закладам у Києві, Москві і Петербурзі. Більшість праць Траутфеттера надруковано в мемуарах і бюлетенях Імператорської академії наук, бюлетенях Імператорського Московського товариства природодослідників і в зібраннях праць Імператорського ботанічного саду. У 1844–1846 рр. Траутфеттер надрукував 8 випусків із 40 таблицями малюнків рослин російської флори. Найважливіші його праці: "Flora Rossicae fontes" ("Праці Імператорського ботанічного саду", 1880, т. 7) — докладний бібліографічний покажчик усіх статей, присвячених флорі Росії, і "Incrementa florum phanogamae Rossicae" (Праці Імператорського ботанічного саду 1883 — 1884, т. 8, 9) — покажчик рослин, знайдених у Росії після виходу "Flora Rossica" К. Ледебуря. Як зауважив В.І. Липський (1913), Траутфеттер в свій час був єдиним знавцем флори всієї Росії, як її європейської, так і азійської частини [9].

Траутфеттера ще за життя називали найобізнанишим ботаніком у Росії. Найкращим безсмертним символом його праці є види рослин, названі на його честь.

1. *Базилевская Н.А., Белоконь И.П., Щербатова А.А.* Краткая история ботаники. — М.: Наука, 1968. — 310 с.

2. *Баранов П.А.* У истоков отечественной ботаники // Седьмые ежегодные Комаровские чтения. — 1952. — С. 1–16.

3. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884)* / Под ред. В.С. Иконникова. — К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. — 860 с.

4. *Білокінь І.П.* Михайло Олександрович Максимович // Ботан. журн. — 1954. — 11, № 3. — С. 120–125.

5. *Ботанические исследования на Украине: доклады УБО // АН УССР: Ин-т ботаники им. Н.Г. Холодного.* — К.: Наук. думка, 1990. — 128 с.

6. *Вернадский В.И.* Публицистические статьи. — М.: Наука, 1995. — С. 347.

7. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка.* — К.: Бібліотека українця, 1999. — 270 с.

ISSN 1605-6574. Інтродукція рослин, 2009, № 2

8. *Литский В.И.* Биография и литературная деятельность ботаников и лиц, соприкасавшихся с Императорским ботаническим садом. — СПб., 1913. — В. 1. — 132 с.

9. *Немкин В.В., Немкина И.А.* Рудольф Эрнестович Траутфеттер (1809—1889) // Ботан. журн. — 1990. — 75, № 3. — С. 1209—1220.

10. *От аптекарского огорода до ботанического института.* Очерки по истории Ботанического института Академии наук СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. — 307 с.

11. *Рогович Афанасий Семенович* // Биологи: Биограф. справочник. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 535.

12. *Стельмащук В.* Кременецкий ботанический сад: Історія та сучасність // Екологічний сполох. — 1999. — № 4. — С. 3.

13. *Центральный державний історичний архів м. Києва.* — Фонд № 442, оп. № 64, д. № 267. — С. 1—166.

14. *Центральный державний історичний архів м. Києва.* — Фонд № 707, оп. № 1, д. № 604. — С. 1—3.

15. *Центральный державний історичний архів м. Києва.* — Фонд № 707, оп. № 7, д. № 190. — С. 1—5.

16. *Щербакова А.А.* История ботаники в России до 60-х годов XIX века (додарвиновский период). — Новосибирск: Наука, 1979. — 368 с.

17. Траутфеттер // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. — СПб., 1899. — Т. 54. — С. 884.

18. <http://www.botaniki.ru/investigations/nuraliev2002>

Рекомендував до друку П.А. Мороз

В.И. Мельник, И.К. Кудренко

Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, г. Киев

К 200-летию ВЫДАЮЩЕГОСЯ БОТАНИКА
Э.-Р. ТРАУТФЕТТЕРА

Освещено становление Э.-Р. Траутфеттера как ученого ботаника, показан его вклад в развитие систематики и других отраслей ботаники. Особое внимание уделено роли ученого в создании ботанического сада при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко.

V.I. Melnik, I.K. Kudrenko

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

FOR 200-years OF FAMOUS BOTANIST
E.-R. TRAUTFETTER

It is covered formation E.-R. Trautfetter as a known botanist and his contribution to development of systematization and other field of botany. Special attention is given to role of scientist in creation of Botanical garden at the Taras Shevchenko Kyiv National University.